

Vervolging van tovenaars(en) in Groningen, 1547-1597*

Peter Priester en Anton Barske

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de veroordelingen en terechtstellingen wegens toverij in Groningen in de periode 1547-1597. In deze periode werd toverij met de dood bestraft en werd aan het delict een demonologische betekenis toegeschreven. Toverij werd gezien als het werk van een samenzwerende duivelssecte. Beide aspecten, zowel de doodstraf als het demonologische element, ontbraken na 1597. Over de periode vóór 1547 is over vervolging van toverij niets bekend. Waarschijnlijk is dus het tijdvak 1547-1597 uniek in de geschiedenis van toverij in Groningen. Hieronder onderzoeken we hoe de beschuldigingen en veroordelingen wegens toverij tot stand kwamen. Nagegaan wordt wie de aanklagers en beschuldigen waren, en hoe de organisatie van de rechtspraak er uit zag. Verder onderzoeken we welke verschillende betekenissen er aan 'toverij' werden toegekend en welke rol deze speelden in de vervolging.

In het eerste deel van het artikel wordt een overzicht gegeven van de gevallen van toverij die tot een executie hebben geleid en wordt ingegaan op de rechterlijke organisatie. In het tweede en derde deel gaan we in op twee processen, waarvan als uitzondering min of meer uitvoerige dossiers zijn nagelaten in de Groninger archieven.

Het onderzoeksgebied is het gebied van de huidige provincie Groningen: de Ommelanden, de Stad en stadsjurisdicties en Westerwolde.

1. *Overzicht*

Er zijn 57 doodstraffen wegens toverij bekend. De terechtstellingen vonden plaats in een periode van 51 jaar en op een bevolking van ca.

* Op het gemeentearchief in Groningen was D.F. Kuiken buitengewoon behulpzaam bij ons onderzoek. Hij gaf veel nuttige aanwijzingen. A.F. Mellink was zo vriendelijk Latijnse stukken voor ons te vertalen. E. Schut maakte ons attent op het Staatsarchiv Münster. P. Gerbenzon gaf commentaar op een vroegere versie van dit artikel. Allen zijn we zeer veel dank verschuldigd.

75.000¹. In tabel 1 wordt een overzicht gegeven van tijd, plaats en bronnen. De frekwentie schommelde sterk en vier piekjaren vallen direct op: 1547, 1562, 1587 en 1589. Geografisch gezien concentreerden de terechtstellingen zich in de Ommelanden en in Westerwolde. In het laatste gebied vonden ten opzichte van het aantal inwoners de meeste executies plaats. Centra in de Ommelanden waren Appingedam/Farmsum, Midwolde, Pieterburen en Uithuizen. Opmerkelijk is dat er niet één terechtstelling wegens toverij in de Stad plaatsvond. Ook de stadsjurisdicties (Gorecht en Oldambt) waren sterk ondervertegenwoordigd².

De rechterlijke organisatie, die verantwoordelijk was voor de vervolging, verschilde sterk per regio. Voor we hieronder verder ingaan op de in de tabel vermelde gevallen, geven we daarom eerst wat informatie over deze organisatie. Zoals zal blijken vertonen de verschillen tussen de diverse lokale rechtbanken een opmerkelijke overeenkomst met de geografische spreiding van de terechtstellingen.

De Ommelanden (44.000 inwoners) waren opgedeeld in 65 rechtstoelen, die ieder werden waargenomen door een redger of een grietman, een soort gecombineerde rechter-politieman-notaris. Hij was belast met de uitvoerende, rechterlijke en administratieve macht in de rechtstoel. Belangrijk is, dat de redger niet door een centrale overheid werd aangesteld, maar dat hij zijn bevoegdheid aan zijn eigen grondbezit ontleende. Eigenaren van een stuk behuisd land van ca. 15 ha, een 'edele heerd', hadden in de zogenaamde 'ommegeande rechtstoelen' bij toerbeurt recht op het ambt. Ieder jaar werd volgens een bepaalde volgorde een nieuwe redger aangewezen. Binnen dit systeem was echter de mogelijkheid van concentratie van het redgerrecht in één hand. Door het opkopen van edele heerden of de rechten op een toerbeurt van het redgerrecht, los van de heerden waar ze bij hoorden, kon één persoon in het bezit komen van alle toerbeurten binnen een rechtstoel. Hij werd dan permanent rechter en er ontstond een 'staande rechtstoel', erfelijk bezit

¹ Een schatting van de bevolking in 1606. Gegevens voor Groningen exclusief Westerwolde uit I.B.M. Matthey, 'Op fiscaal compas' in: I.B.M. Matthey, red., *Westeremden. Het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen, 1975) 251. Bevolking Westerwolde (inclusief Bellingwolde en Blijham) geschat op 2.500. Dit op basis van het aantal huizen in 1609/1610: 543. Zie C.J. en R.M.A. Wegman, *Register van hoenderbelasting des Gerichtes Westerwolde, 1568-1575, 1589-1593* (Wierden: uitgave in eigen beheer, 1982) en GA Groningen r 371.

² In de stad vonden wel civiele processen plaats wegens beledigingen of het schelden met 'toever-sche'. GA Groningen, stadsrekening 1585, fol. 155 en rechterlijke archieven III a 40 (25-10-1644). Zie ook W.J. Formsma en R. van Roijen, *Diarium van Egbert Alting, 1553-1594* ('s-Gravenhage, 1964) 850. Eén keer werkte de Stad ambtshalve mee aan de vervolging van toverij: in 1562 werd een van toverij verdachte schoolmeester uitgeleverd aan het Oostfriese Norden. GA Groningen, stadsrekening 1562, fol. 382. In het Oldambt, één van de stadsjurisdicties, werd na het in tabel 1 vermelde proces in 1597 nog een vrouw gearresteerd wegens toverij. De afloop van deze zaak is onbekend. Zie H.O. Feith, 'Bijdrage tot de geschiedenis der heksenprocessen in de provincie Groningen', in: Is. An. Nijhoff, ed., *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* (Arnhem, 1859) Nieuwe reeks, eerste deel, 53-54.

Tabel 1. Overzicht van doodstraffen wegens toverij in Groningen, 1547-1597.

	plaats	aantal terechtgestelden		bron
		vrouwen	mannen	
1547	Appingedam/Farmsum	7	1	I
	Bierum	1		
	Godlinze	2		
	Leens		1	
	Midwolde	5		
	Pieterburen	4		
	?		1	
1550	Sebaldeburen	1		
1552	Oldehove	1		
1553	Ezinge		1	
1554	Oldambt	2		II
1557	Appingedam	2		
1562	Sauwert	1		III
	Uithuizen	4		
1587	Appingedam/Farmsum	1		III
	Westerwolde	7		
1589	Westerwolde	9	3	IV
1597	Westerwolde	3		

I – RA Groningen HS in 8° no. 45; gedrukt in J.S.G. Koning, 'Oude aantekeningen over heksen-processen in de Ommelanden en het Oldambt' in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen* (Groningen, 1870) deel 7, 262-273; P. Gerbenzon, *Opmerkingen over de vervolging van tovenaars en tovenaarsen in Groningen en Friesland in de zestiende eeuw*. Meded. der Kon. Ned. Akademie van Wetensch., afd. Letterkunde, N.R. 8 nr. 1 (Amsterdam etc., 1985), 34-42.

II – *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, J.A. Feith en H. Brugmans, ed. Werken Historisch Genootschap 3e serie no's 27 en 28 (2 dln; Amsterdam, 1911) II, 475-478 en RA Groningen archief Hoge Justitiekamer 55, fol. 328.

III – GA Groningen rvr 942 en rvr 943; uitgegeven in C.J. en R.M.A. Wegman, *Ontfanck van breucken des Gerichtes Westerwolde, 1567-1667* (Wierden: uitgave in eigen beheer, 1982) 44-59.

IV – RA Groningen archief Hoge Justitiekamer 2276.

van één familie. Op die manier is het ambt een belangrijk opstapje geworden voor de hoofdelingen, de groep van grote eigenerfden, die zich in de zestiende eeuw ontwikkelden als een jonkerstand. Naast kerk en waterstaat was rechtspraak één van de drie machtsbronnen van de hoofdelingen op politiek gebied. Economische macht ontleenden ze

aan hun grootgrondbezit³.

De rechterlijke organisatie in de stadsjurisdicties (12.000 inwoners) was weer heel anders opgezet. Hier werden de rechters, in dit geval de ambtman van het Gorecht en de drost van het Oldambt, wel van bovenaf aangesteld. Beiden werden benoemd door Burgemeesteren en Raad van de stad Groningen. Eigen grondbezit speelde geen rol en er was geen sprake van invloed van hoofdelingen op de rechtspraak. In de Stad (17.000 inwoners) werd recht gesproken door Burgemeesteren en Raad⁴.

In Westerwolde (2.500 inwoners) waren twee rechtstoelen. De richters werden aangesteld door de leenman van de heerlijkheid. Een drost te Wedde oefende namens de leenman het gezag over het gebied uit en sprak, evenals de beide richters, recht in strafzaken. In 1594 nam een gerecht van drost met richters en bijzitters alle zware strafzaken over, waaronder die wegens toverij. De rechterlijke organisatie met zijn van bovenaf aangestelde richters en drost lijkt op die van de stadsjurisdicties. Maar toch gaat de vergelijking niet helemaal op: Westerwolde was een betrekkelijk klein gebied en het ambt van richter werd van vader op zoon uitgeoefend. In dit opzicht lijkt de organisatie wel wat op die van een 'staande rechtstoel'. De richter werd geacht afkomstig te zijn uit de heerlijkheid en moest 'behoorlijcken gearft und gegudet' zijn⁵.

Bij misdrijven waarop lijfstraffen stonden, was geen hoger beroep mogelijk van de lokale rechtbanken op een hoger rechtscollege⁶. De plaatselijke redgers, richters, grietmannen, ambtmannen, drosten en Burgemeesteren en Raad spraken in criminele processen wegens toverij recht zonder appel. Het hoogste rechtscollege, de Hoofdmannenkamer, had in de Ommelanden wel verschillende bevoegdheden in eerste instantie en in appel, maar dat betrof in hoofdzaak civiele zaken, en niet zware strafzaken. Toch speelde dit college, zoals straks zal blijken, wel een rol in de zestiende-eeuwse criminele processen wegens toverij. De kamer oefende namelijk toezicht uit op rechtspraak van de plaatselijke redgers en had, door het uitvaardigen van mandaten, aanzienlijke bevoegdheden om de uitoefening van die rechtspraak te hinderen. De Hoofdmannen konden optreden als de redgers in strijd met de landrechten handelden of hun ambt verwaarloosden. Overigens hield ook de Hoofdman-

³ J.A. Feith, 'Inventaris der rechterlijke archieven, berustende in het oud-archief in de provincie Groningen', *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven*, (1892) 385-473. M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkers-familie uit de Ommelanden in de 15e en 16e eeuw* (Groningen, 1938) 4-19.

⁴ Feith, 'Inventaris'.

⁵ J.G.N. Renaud en E. van Dijk, *Het huis te Wedde* (Groningen, 1959) 72-83. K.F. von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen* (herdruk; s.l., 1960) 271-272. P.J. van Winter, *Westerwolde Generaliteitsland* (Assen, 1948) 12-14, 85.

⁶ Feith, 'Inventaris'. Van Winter, *Westerwolde*, 13, 85. *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam, 1749) deel 21, 432.

nenkamer zich, net als de lokale redgers, niet uitsluitend met rechtspraak bezig. Het was tevens een bestuurs- en uitvoerend orgaan, dat het gezag van de centrale regering in Brussel vertegenwoordigde. De kamer bestond uit een luitenant, als voorzitter en plaatsvervanger van de stadhouder, en vier Hoofdmannen, die betaald werden door de Stad en werden gerecruiteerd uit oud-burgemeesters. Vanwege dat laatste is de kamer wel eens een 'stedelijke instelling... met rechtspraak over de Ommelanders' genoemd⁷.

Bij het verklaren van criminaliteit is de rechterlijke organisatie een belangrijke variabele. Cijfers over het aantal vervolgingen van strafbare feiten zijn immers voor een deel afhankelijk van de efficiëntie van die organisatie en de bereidheid om te vervolgen. Dat geldt ook voor de ver-

Het onderzoeksgebied in 1555.

⁷ W.J. Formsa, *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16e eeuw (1536-1599)* (Assen, 1938) 12. R.P. Cleveringa Pzn, *Gemeente Landswarf en Hoofdmannenkamer te Groningen tot 1601* (Groningen, 1934) 102-177.

volging van toverij in Groningen. Hier is, door het ontbreken van appelmogelijkheden, de rechterlijke organisatie op lokaal niveau een belangrijke verklaringsfaktor. De verschillen in die organisatie komen duidelijk tot uitdrukking in de geografische spreiding van de terechtstellingen. In de gebieden die direkt onder invloed van de Stad stonden (Stad, Gorecht en Oldambt) vonden geen of weinig executies plaats. Het waren relatief grote eenheden, met een van bovenaf aangestelde drost of ambtman en zonder invloed van hoofdelingen of grafelijk gezag op de rechtspraak. Interessant is in dit verband de opmerking van Hofstee, dat het een 'geluk' voor het Oldambt was dat dit gebied niet dezelfde rechterlijke organisatie had als de Ommelanden. Volgens hem was een massaal sodomie-proces, zoals dat van Faan in de Ommelanden in 1731, in het Oldambt onmogelijk. Hij wijst dan op de verschillende kenmerken: rechtspraak werd in de Ommelanden gebruikt door de hoofdelingen om hun macht te vergroten, er was geen effectieve controle, het ambt was erfelijk en in de rechtspraak konden partijdigheid en persoonlijke motieven een rol spelen. De drost in het Oldambt had daarentegen een groter gebied, was een allochtoon, bleef kort in functie, en kon daardoor 'onbevooroordeeld' recht spreken⁸. De rechtspraak in de Ommelanden had met andere woorden een aantal kenmerken, die de kwetsbaarheid voor massale sodomietenvervolgeningen bevorderden⁹. Dezelfde factoren zijn ook relevant voor de zestiende-eeuwse processen wegens toverij in de Ommelanden en vermoedelijk ook voor die in Westerwolde. Hieronder zullen we dan ook speciaal letten op de rol van de plaatselijke rechters in de processen wegens toverij.

De tientallen plattelands-rechtbanken hebben niet één zestiende-eeuws gerechtsprotocol nagelaten. Het overzicht in tabel 1 is dan ook voor het grootste deel niet samengesteld op basis van rechterlijke archieven, maar op basis van een samenraapsel van bronnen: een handschrift, een kroniek, rekeningen en het archief van de Hoofdmannenkamer. Over de representativiteit van het overzicht is niets bekend.

Eén van de bronnen die voor de tabel is gebruikt, is het zestiende-eeuwse handschrift van Hiddo Jensema¹⁰, een hoofddeling uit Oldehove.

⁸ E.W. Hofstee, *Het Oldambt. Een sociografie*. Deel 1. *Vormende krachten* (Groningen, 1938) 146-147. Zie voor het proces te Faan: G.M. Cohen Tervaert, *De grietman Rudolf de Mepsche* ('s-Gravenhage, 1921).

⁹ Vgl. het door M. Gijswijt-Hofstra voorgestelde verklaringsmodel in termen van (on)kwetsbaarheid en (tegen)mobilisering: M. Gijswijt-Hofstra, 'Bijdrage tot theorievorming over de 16e- en 17e-eeuwse Europese heksenvervolgingen', *Mens en maatschappij*, 47 (1972) 330-334.

¹⁰ Zie voor bronvermelding tabel 1. Het handschrift wordt beschreven in B. Lonsain, 'Toove-naars, heksen en heksenprocessen', *Groningsche Volksalmanak*, (1929) 90-102 en K. ter Laan, *Groninger overleveringen* (herdruk; Groningen, 1981) 33-41. Zie voor recent commentaar en transcriptie van het handschrift: P. Gerbenzon, *Opmerkingen over de vervolging van tovenaars en tovenaarsen in Groningen en Friesland in de zestiende eeuw*. Meded. der Kon. Ned. Akademie van Wetensch., afd. Letterkunde, N.R. 8 nr. 1 (Amsterdam etc., 1985).

Het gaat om een boekje dat in zijn bezit is geweest en waarin een overzicht wordt gegeven van de gevallen van toverij in de Ommelanden in de periode 1547-1562. In totaal worden 34 gevallen van toverij beschreven die tot een executie hebben geleid, verder nog een aantal gevallen met een onduidelijke afloop, vrijspraak en een enkele ontsnapping. Wie het handschrift heeft geschreven is niet bekend, maar vermoedelijk is het Jensema zelf geweest of iemand uit zijn directe omgeving. Over de gevallen van toverij binnen een straal van 7 à 8 km van Jensema's woonplaats (Leens, Ezinge, Zuidhorn, Aduard en Oldehove) wordt namelijk relatief veel informatie gegeven over de procesvoering, de omstandigheden waarin de beschuldigingen werden geuit en de aard van de toverij. Informatie die voor de overige gevallen wel erg spaarzaam wordt verstrekt. In één geval van toverij te Oldehove wordt in het handschrift zelfs een mandaat geciteerd. Kenmerkend is dat de verschillende beschuldigingen en drie executies in de vijf genoemde dorpen ongeveer de helft van het handschrift beslaan. De overige beschuldigingen en 31 executies worden in de andere helft beschreven. In hoeverre het handschrift dus een volledig beeld geeft van de terechtstellingen wegens toverij in Groningen van 1547 tot 1562, is nog maar de vraag. Intussen geeft het wel een aardige indruk van de opvattingen die door Jensema werden gelezen (of opgeschreven) en die blijkbaar de ronde deden in zijn omgeving. Dat is interessant omdat Jensema tot dezelfde sociale groepering behoorde als de redgers en grietmannen die waren betrokken bij de processen wegens toverij.

Twee opvattingen komen duidelijk naar voren. In de eerste plaats meende de samensteller van het handschrift dat de tovenaars(en) streng vervolgd moesten worden. Hij hoopte dat verdachten 'hoer loen soelen krijghen nae hoer verdiensten'. Als een verdachte ontsnapte, was dat een 'quaet teyken'. De reden hiervan hing samen met de tweede opvatting: het ging om een duivelssecte. Duidelijk komt in dit handschrift het idee naar voren van een duivel en een samenzwerende secte, compleet met hoofdvrouwen en een hoofdman.

Deze betekenis werd echter niet alleen door de schrijver aan toverij gegeven, maar ook door de redgers die verantwoordelijk waren voor de in dit handschrift beschreven terechtstellingen. Twee van de beschreven tovenaarsen hadden met de duivel geboeleerd en twee tovenaarsen bleken met anderen in een 'reiment' (organisatie) te hebben gezeten. Verder werden een aantal 'matroenschen' en een 'hoeftheer' ontdekt. Min of meer parallel met deze hiërarchie liep het doorgeven van kennis van zwarte magie. Eén van de vrouwen die met de duivel had geboeleerd, had van hem ook kennis van toverij gekregen. En in 1547 werd een vrouw uit Aduard door tovenaarsen in Pieterburen aangewezen als een 'matroensche... van alle ander tovenaarsen', die hun het toveren had bijgebracht. Verder kwam veelvuldig het 'beseggen' voor, het beschuldigen van derden van toverij door reeds gearresteerde verdachten, waar-

aan eveneens het idee van een secte of een sabbat ten grondslag lag. Bij bijna de helft van het aantal terechtgestelden wordt in het handschrift vermeld dat deze weer anderen hebben 'besecht'; een praktijk die in 1547 en 1562 voor een sneeuwbaaleffect zorgde. In respectievelijk vijf en één maand(en) werden toen 22 en 5 personen terechtgesteld. Bijna de helft van die terechtstellingen werd in groepjes van twee, drie of vier tovenaars(en) voltrokken. Ook dit is een aanwijzing dat men vaak cellen van secteleden vermoedde.

Toch werden de verdachten niet alleen vervolgd wegens de demonologische betekenis van toverij. De meeste verdachten hadden zich schuldig gemaakt aan 'voele quaedes' of 'wonderlijke dinghen'. Een enkele keer wordt vermeld dat mensen, de veestapel of veldgewassen zijn betoverd. Eenmaal wordt melktoverij vermeld. Dus ook de meer traditionele betekenis van toverij, waarin de duivel niet voorkwam, speelde een rol in de vervolging. Verder wordt twee keer de omgang met 'onredelicken creatueren' genoemd en één keer het onnatuurlijke bewegen van voorwerpen in een huis. Opmerkelijk is ook de toverij van een metselaar en stukwerker uit Leens in 1547. Hij werkte zo snel dat hij wel 'onseenlijke hulpe' moest hebben. De huizen waaraan hij had gewerkt waren dan ook betoverd. Blijkbaar werd het werktempo van de metselaar niet erg gewaardeerd door de inwoners van Leens. Toverij verklaarde niet alleen tegenslagen maar ook succes.

Het handschrift geeft helaas niet zo veel informatie over de strafprocedures die bij toverij werden toegepast. Toch valt eruit op te maken dat er twee typen processen werden gevoerd:

1. Een inquisitoir proces waarbij de redger het initiatief nam tot vervolging. Toverij was een 'grote' misdaad en kon daarom ambsthalse worden vervolgd. Er was dan geen aanklacht van een slachtoffer van het misdrijf nodig. Uit het handschrift valt op te maken dat de beschuldiging van een reeds gevangen tovenaars(se), het zogenaamde 'beseggen', en een verdenking of een 'quade suspitie', voor de redger voldoende reden kon zijn om de verdachte te arresteren en een inquisitoir onderzoek te beginnen. Tijdens dat onderzoek werd gemarteld. De verdachte was, in tegenstelling tot wat bij het volgende proces het geval was, geen partij maar voorwerp van onderzoek¹¹.
2. Een accusatoir proces tussen beschuldiger en beschuldigde ten overstaan van de redger. De bewijslast lag bij de beschuldiger en er was een wederkerigheidsbeginsel: kon hij zijn beschuldiging van toverij voor het gerecht niet hard maken, dan werd hij zelf gestraft. In het handschrift worden twee van dergelijke accusatoire processen vermeld, en

¹¹ J. Frima, *Het strafproces in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers van 1602 tot 1749* (Amersfoort, 1920) 22, 342. In het concept Ommelander landrecht van 1550 werd 'toverye' tot de grote, ambthalse te vervolgen misdaden gerekend. Zie voor de regeling van het delict in de verschillende landrechten: Feith, 'Geschiedenis', 45-47.

beide zijn vermoedelijk gestart op initiatief van degene die van toverij werd beschuldigd. Op die manier kon men zich voor het gerecht proberen te zuiveren van een gevaarlijke belediging of beschuldiging. Ook bij deze procedure kon worden gepijnigd en beide partijen konden worden ingesloten. Deze middelen werden toegepast om te onderzoeken in hoeverre men de beschuldiging of onschuld wilde volhouden¹².

Hoe vaak de eerste procedure is toegepast bij de processen die in het handschrift worden beschreven, is niet bekend. Afgaande echter op het veelvuldige 'beseggen', de massaliteit van de vervolging in 1547 en 1562 en de korte tijd waarin deze vervolging plaatsvond, moet deze procedure met zijn tortuur vaak zijn toegepast. De combinatie van een demonologische toverij-opvatting en het ambtshalve vervolgen is vermoedelijk doorslaggevend geweest voor het sneeuwbaaleffect. De tweede procedure, waarbij de beschuldigde zich voor het gerecht probeerde te zuiveren, heeft eerder remmend op de vervolging gewerkt. De twee gevallen die in het handschrift worden beschreven, leidden beide tot een vrijspraak van de tovenaar(se) en een veroordeling van de beschuldiger. Opmerkelijk is overigens dat het in deze processen aanvankelijk om een maleficium ging en dat pas in een later stadium tijdens de procedure demonologische elementen naar voren kwamen. Het zijn de volgende zaken.

- a. In 1553 meende Bartolt Scroer uit Ezinge te kunnen zien wie kon toveren en hij beschuldigde een meier van het veroorzaken van een miskraam bij een eigenerfde vrouw. Hij kon echter zijn beschuldiging voor het gerecht niet hard maken en werd gedwongen te verklaren, dat hij uit 'haet unde nijt' had beschuldigd en dat hij zelf had getoverd. Hij werd verbrand na nog een aantal tovenaars(en) te hebben aangewezen.
- b. In 1547 werd Fenne Jacobs uit Aduard door een 'onnoesel jonghe' uit Groningen beschuldigd van melktoverij. Fenne onderhield een veerdienst en had een aantal goede sociale contacten. Ze was 'starck van vrenden', had vijf volwassen zonen en een broer. De jongen werd bedreigd met tortuur en raakte nogal onder de indruk van het 'puchen ende snorcken' van de aanhang van Fenne. Hij trok voor het gerecht zijn beschuldiging in. Wel ontdekte de scherprechter een aantal duivelstekens op het lijf van Fenne, maar de redger sprak haar toch vrij en veroordeelde de jongen tot geseling. Hij kwam er ten opzichte van Bartolt Scroer met een lichte straf van af, vermoedelijk omdat hij in een vroeg stadium zijn beschuldiging weer introk. Fenne werd echter na haar vrijspraak door gearresteerde tovenaarsen uit Pieterburen aangewezen als een 'matroensche'. Aanvankelijk wilde ze opnieuw een confrontatie met haar beschuldigers voor het gerecht, maar op het laatste moment besloot ze te vluchten.

¹² Cleveringa, *Gemeene Landswarf*, 33-38, 228-232. Frima, *Strafproces*, 46-48, 80-83, 147-168.

Beide opvattingen van toverij, de demonologische en de traditionele, lijken elkaar aan te vullen en te versterken. De accusatoire procedure begon aanvankelijk vanwege een beschuldiging van maleficium, maar in een later stadium dook het demonologische element op (merktekens en 'beseggen'). Omgekeerd werden de slachtoffers van het 'beseggen' niet helemaal willekeurig uitgekozen. Fenne werd in Pieterburen 'besecht' omdat ze al eens eerder in een toverij-proces betrokken was geweest. Hetzelfde overkwam nog een vrouw in 1547. In 1552 werd een meier door een veroordeelde tovenaarse 'besecht' omdat hij 'lange dat gerucht gehat' had. Ook bij de twee processen die in het tweede en derde deel van dit artikel worden besproken, is zo'n interactie tussen beide betekenissen van toverij aanwezig.

Wie werden er vervolgd? Uit tabel 1 valt op te maken dat in hoofdzaak vrouwen werden terechtgesteld. In het handschrift wordt bij een minderheid van de gevallen iets medegedeeld over de sociale positie van de beschuldigten. Voor die minderheid gaat het beeld van een 'heks'¹³ als een oude, alleenstaande en hulpbehoevende vrouw niet op. Er wordt een 'jonge maget' genoemd, verschillende vrouwen waren gehuwd, Fenne Jacobs had veel sociale contacten, één (oude) vrouw was 'seer rijkelick', één vrouw woonde op een groot Aduarder landgoed, een man uit Appingedam verdiende 'wal twe hondert rijders' per jaar. Een duidelijke conclusie is op grond van deze informatie niet te trekken. Wel is opvallend dat naast de hierboven vermelde vrouw op het Aduarder landgoed, waarvan het onduidelijk is of het een pacht of eigendom was, er expliciet drie meiers als verdachten worden genoemd en niet één eigenerfde – de groep waaruit de redgers werden gerecruteerd. Beide sociale groepen waren in de eerste helft van de zestiende eeuw in een conflict verwickeld over de vaststelling van de huurprijzen. De grondprijzen verdubbelden tussen 1500 en 1550 en de eigenerfden hadden belang bij de aanpassing van de pachten aan die prijsstijging, en omgekeerd de meiers juist niet¹⁴. Mogelijk heeft dit een rol gespeeld bij het totstandkomen van beschuldigingen van toverij. Een directe aanwijzing van een dergelijk verband ontbreekt echter in het handschrift.

Tenslotte nog een opmerking over het eind van de vervolgingen. De processen van 1547 en 1562 stopten net zo plotseling als ze opkwamen. In 1548 en 1549 vonden er geen terechtstellingen plaats, als tenminste het handschrift volledig is. Over het einde van de procesreeks van 1547 wordt opgemerkt:

¹³ De term 'heks' werd in de zestiende eeuw in Groningen niet gebruikt, wel de termen tovenaarse of tovenaar. In het aangrenzende Oost-Friesland kwam in dezelfde periode 'hex' wel voor. Zie C. Borchling, 'Ein Hausbuch Eggerik Beningas. Schluss. Beilage IX', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, 15 (1903) 112.

¹⁴ W.J. Formsma, 'Beklemrecht en landbouw', *Historia Agriculturae*, XIII (1981) 22-27.

'Want anno xlvii weren daer soe voele besecht dat die eene den andren hevet be-
saempt (soe men secht). Want daer weren op ytlijcke plaetsen lueden besecht, die
niet ghenomet wolden wesen'.

De opmerking doet enigszins aan Midelfort denken, die in zijn boek over processen in Zuidwest-Duitsland constateerde dat de processen stopten toen niet langer stereotiepe 'heksen' werden beschuldigd, maar ook de plaatselijke elite¹⁵. Interessant is in dit verband het geval van Elysabeth Micheels in Aduard in 1547. Elysabeth bekende na pijniging koeien te hebben betoverd, maar werd vrijgelaten nadat ze een aantal personen had beschuldigd, die 'seer rijck van erffen ende guederen' waren. Volgens de samensteller van het handschrift werd ze vrijgelaten door toedoen van dezelfde 'rijken'. De verantwoordelijke rechters moesten immers hun 'eere' beschermen. Wie het precies waren wordt niet vermeld, maar vermoedelijk waren het de plaatselijke hoofdelingen. Een andere belangrijke faktor die remmend werkte op de vervolging was de Hoofdmannenkamer. Dit college greep in de periode 1547-1562 namelijk één keer in, en wel ten gunste van de verdachten. Het ging om twee meiers in Oldehove die in 1552 waren beschuldigd en gearresteerd, maar die op last van een mandaat moesten worden vrijgelaten. Zoals straks zal blijken, trad ook later de Hoofdmannenkamer nog herhaaldelijk op.

Na de periode die in Jensema's handschrift wordt beschreven, vonden er in nog twee plaatsen processen wegens toverij met een veroordeling tot de brandstapel plaats: in Appingedam/Farmsum en in Westerwolde.

In 1587 werd in Appingedam/Farmsum een Waalse vrouw door soldatenvrouwen beschuldigd van 'toverije' en vergiftiging van een officier. Ze werd gearresteerd en verhoord, waarop ze verklaarde dat er nog 300 tovenaars(en) waren, waarvan zij de 'mestersche' was. Onder de beschuldigten bevonden zich 'van die principaelsten . . . erbare geacht und befonden'. Ze werd op 2 april 1587 ter dood veroordeeld en verbrand. De plaatselijke redger arresteerde drie van de beschuldigde vrouwen en alle voorwaarden voor een nieuwe panieksituatie leken aanwezig: een secte-idee, beschuldigingen en een bereidwillige redger. Opnieuw greep echter de Hoofdmannenkamer in ten gunste van de verdachten. Ze stelde dat de redger geen

'regt off reden heft deselve gevangen frouwen up de blote confessie der Walinnen ter pijnlicker examinatie tho stellen off dien angaende langer in gevanckenisse te holden'.

¹⁵ H.C.E. Midelfort, *Witch hunting in Southwestern Germany, 1562-1684. The social and intellectual foundations* (Stanford, 1972) 150, 179, 194-195.

De kamer vond de onder tortuur verkregen beschuldiging van de Waalse vrouw niet voldoende grond om een inquisitoir onderzoek te beginnen. Van verdere processen in Appingedam is niets bekend.

Opmerkelijk is dat in hetzelfde jaar in Westerwolde wèl een aantal processen gevoerd kon worden. Van een ingrijpen van de Hoofdmanenkamer is daar geen spoor. In een periode van twee maanden werden acht vrouwen aan de waterproef onderworpen, gemarteld en op één na geëxecuteerd – alles onder de deskundige begeleiding van de scherp-rechter uit Farmsum. Twee jaar later werd in Westerwolde de cyclus nog eens herhaald. Dit keer werden binnen één maand waarschijnlijk negen vrouwen en drie mannen, na een waterproef en tortuur, terechtgesteld. Ook hier werd, afgaande op het toepassen van tortuur en de korte tijd waarin de vervolging plaatsvond, een inquisitoire procedure gevolgd. Opmerkelijk is dat in tegenstelling tot de Ommelanden in Westerwolde in de periode 1587-1589 wèl eigenerfden onder de verdachten voorkwamen. Drie van de zeven terechtgestelde tovenaars(en) waarvan het beroep bekend is, waren eigenerfden. Verder twee keuters en één kuiper¹⁶.

Het laatste proces in het gebied van de huidige provincie Groningen, in de periode 1596-1597, vond opnieuw plaats in Westerwolde. Het is een uitstekend gedocumenteerd proces. We komen er straks op terug.

Na 1597 werd toverij niet meer met de dood bestraft. Wel zijn er nog twee gevallen bekend waarbij de vraag om vervolging van onderop kwam en een redger bereid was om te vervolgen. Tekenend is dat het toen niet meer om een duivelssecte ging, maar uitsluitend om maleficium. Het eerste geval speelde in Woltersum in 1608. Een vrouw werd beschuldigd van toverij en van het ziekmaken van een dienstmeid. De redger arresteerde haar, maar moest haar op last van de Hoofdmanenkamer – alweer! – vrijlaten¹⁷. Het tweede geval is illustratief voor hoe de vraag om vervolging van onderop tot stand kwam en hoe een 'self-fulfilling prophecy' werkt. Het is het geval van Rembt Backer, die in 1629 door de redger in Middelstum, op aandringen van de bureu, werd gearresteerd. Backer werd er van verdacht zijn vrouw te hebben vermoord. Bovendien had hij een reputatie opgebouwd dat vrouwen, paarden en koeien ziek werden nadat ze hem hadden gezien en gehoord. Het gevolg was dat 'veele menschen, als insonderheyt vrouwspersoenen, een schricken ende grote vrese voor hem hebben'. Directe aanleiding voor de redger om Backer te arresteren was

'dat hij in die Oosterbuiuren in een huismans huis gekomen [was] om weyte te copen, ende also balde daer in komende, die vrouwe geroepen heft: 'laet Rembt Backer niet inkomen wante ick seer grooten angst voor hem hebbe'. Is gelijcke woll in huis

¹⁶ Zie voor bronvermelding van de processen in 1587 en 1589 tabel 1. De informatie over de beroepen uit Wegman, *Register*.

¹⁷ RA Groningen, archief Hoge Justitiekamer 844, fol. 75 en fol. 352v.

gegaen ende aldaer gebleven ende gedorschet, waarvan die selvige vrouwe terstont is krank geworden, claegende over die groote weedom in die sijt van haer hoofft ende groote benoutheyt op haer harte, begerende mit Rembt Backer tho drincken om wederomme genesen te worden'.

Backer weigerde aanvankelijk om mee te doen met onttoveren en de vrouw overleed. De redger arresteerde hem 'ex officio' na 'jammeren ende claegen' van de buren. De afloop van deze zaak is onbekend¹⁸.

Ook uit de accusatoire processen die resulteerden in een veroordeling van de beschuldiger blijkt meestal niets van het demonologische element. Hierboven zijn twee accusatoire processen genoemd waarbij in een later stadium wel demonologische aspecten voorkwamen, maar bij de overige onderzochte accusatoire processen uit de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw is daarvan geen sprake. Bij de beschuldigingen en het schelden ging het om maleficia als melktoverij, vergiftiging of het doodtoveren van koeien. De procedures werden gestart op initiatief van degene die van toverij was beschuldigd. Het rechterlijk apparaat trad hierbij herhaaldelijk op als beschermer van de beschuldigde¹⁹.

Wat wel vervolgd werd, was witte magie of toverij. Hier was dan echter niet langer de fantasie van een duivelssecte in het geding, maar ging het om 'bedriegerijen' waardoor 'simpele ende onnosele lieden' werden misleid²⁰. Met andere woorden: de praktijken van wiksters, duivelbanners en belezers. Voor de zestiende eeuw is bronnenmateriaal over witte toverij erg schaars²¹. Het is dan ook niet te achterhalen of er een verband was tussen de vervolging van demonologische toverij en de praktijk van witte magie. Voor de zeventiende eeuw is er wat meer informatie²². In deze periode vervulde de gereformeerde kerk een actie-

¹⁸ RA Groningen, archief Lewe 148. Gedrukt in H.O. Feith, 'Iemand van tooverij verdacht te Middelstum gevangen genomen' in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen* (Groningen, 1864) deel 1, 135-136.

¹⁹ Zie de accusatoire processen vermeld bij noot 2 en H.O. Feith, 'Warfconstitutie en oordeelen, tot en met het jaar 1601 bijeen verzameld' in: *Verhandelingen van het genootschap Pro Excolendo Jure Patrio* (Groningen, 1863) deel 7, eerste stuk, 132, 190. Voor de periode tot 1650 verder: RA Groningen, archief Hoge Justitiekamer 856, fol. 162, 857, fol. 305; 874, fol. 327v; 875, fol. 311; 879, fol. 122; 880, fol. 121. C.J. en R.M.A. Wegman, *Ontfanck van breucken des Gerichtes Westervolde, 1567-1667* (Wierden: uitgave in eigen beheer, 1982) rechte dag 4-9-1634.

²⁰ GA Groningen rechterlijke archieven III ii 2 fol. 124-124v.

²¹ In 1579 zat een duivelbanner in de gevangenis van Wedde. Hij was door de drost gearresteerd vanwege 'den zwarten-konst' en omdat hij, volgens de drost, een 'boef en menschen-bedrieger' was. Een predikant uit Jemgum vroeg de gevangen duivelbanner om raad vanwege zijn zieke vrouw, waarvan hij dacht 'dat ze betovert mogte zyn'. Aldus E. Meiners, *Oostvrieschlandts kerckelyke geschiedenis* (2 dln; Groningen, 1738-1739) II, 151-158.

²² Zie voor de zeventiende-eeuwse duivelbanners: G.A. Wumkes, *De gereformeerde kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers, 1595-1796* (Groningen, 1905) 46-51. J. Reitsma, 'Gronin-

ve rol in de vervolging. Opmerkelijk is dat de Stad wèl vervolgde en plaatselijke rechters incidenteel weigerden te vervolgen. Precies de omgekeerde situatie als bij de zestiende-eeuwse criminele processen wegens toverij.

Voorlopig samengevat, lijken twee factoren belangrijk te zijn geweest in de zestiende-eeuwse vervolging van toverij:

- de demonologische betekenis die aan het delict werd gegeven, en
- de procedure van ambtshalve vervolgen en toepassen van tortuur.

Ook meer traditionele voorstellingen van toverij kwamen voor en waren aanleiding om te vervolgen. Maar de massaliteit van de vervolging in de piekjaren was duidelijk een gevolg van het idee van een duivelssecte. De bereidheid van de rechters om te vervolgen was hierbij minstens even belangrijk. Vooral de gebieden waar de lokale rechters zonder al te veel controle konden werken, en waar de invloed op de rechtspraak van de hoofdelingen of het grafelijk gezag het sterkst was (respectievelijk de Ommelanden en Westerwolde), waren kwetsbaar voor massale vervolging. Tegenwerking kwam van de Hoofdmannenkamer, de instelling die er op uit was om de macht van de Stad en de centrale regering te vergroten ten koste van de hoofdelingen.

Afgaande op het handschrift van Jensema lijkt de angst voor een duivelssecte de drijfveer van de rechters te zijn geweest. Of speelde er misschien meer mee? In de twee volgende processen zal blijken dat niet alleen toverij de inzet van processen behoefde te zijn.

2. *Toverij in Uitwierde, 1557–1563*

De eerste zaak waar we wat dieper op ingaan, betreft de pastoor van Uitwierde, Rembertus Bousema. Hij werd in de periode 1557–1563 beschuldigd van toverij. Zijn zaak staat in verband met de processen van 1557, die in Jensema's handschrift worden beschreven en waar in tabel 1 naar is verwezen. Eén van de twee tovenaarsen die toen in augustus in Appingedam werden verbrand, beschuldigde Bousema van toverij. Ze verklaarde dat ze hem op bijeenkomsten had gezien: 'want in alle plaetzen daer sie hoer dansen ende ffest gehouden hadde, daer was heer Rumbert altoes bij an ende over geweest'. Al eerder is opgemerkt dat de slachtoffers van het 'beseggen' niet helemaal willekeurig werden uitgekozen en dit geldt ook voor Bousema. Hieronder wordt onderzocht wie de aanklagers waren en welke relatie ze met de tovenaars hadden.

Eerst wat feiten en chronologie²³. Uitwierde ligt zo'n 3 à 4 km van

ger duivelbanners in de zeventiende eeuw', *Groningsche Volksalmanak*, (1901) 67-81. Feith, 'Geschiedenis', 61-68.

²³ De beschrijving van de zaak Bousema is gebaseerd op RA Groningen, archief Hoge Justitiëkamer 494, tenzij in de noten andere bronnen worden genoemd.

Appingedam en Farmsum en dus vlakbij twee centra van vervolging. In deze plaatsen werden in de zestiende eeuw tien personen wegens toverij terechtgesteld. De staande rechtstoel van het dorp was eigendom van Uniko Ripperda, een hoofddeling die tevens de jurisdicties van nog twee dorpen in de omgeving bezat. Andere leden van de familie Ripperda hadden nog eens zes rechtstoelen en de collatierechten van verschillende kerken in de omgeving. De Ripperda's hadden verder een belangrijk aandeel in de rechtstoel van Appingedam. Uniko Ripperda, die ook nog drost van Salland was, nam echter niet zelf het redgerambt waar, maar liet dit over aan zijn 'geconstitueerd' redger Haro Wijnken²⁴.

De eerste keer dat Bousema – voor zover bekend – van toverij werd beschuldigd, was in het voorjaar van 1557, hetzelfde jaar dat hij werd 'besecht' in Appingedam. Bousema kreeg na afloop van de rekendag ruzie met twee kerkvoogden uit Uitwierde en één van hen, Jacob Grael, noemde hem toen een 'tovenaer'. Grael voegde er nog aan toe: 'had ick gedaen, du hadste al gebrant west'.

Ongeveer een jaar later, in januari 1558, werd Bousema opnieuw met toverij in verband gebracht. De koster Oltger Holtman stal op een avond, toen Bousema bij hem op bezoek was, een verdacht kluitje haar en een muskaat uit zijn tas. Bousema ontdekte de diefstal en liep kwaad weg, echter zonder het kluitje haar. De volgende ochtend onderzocht Holtman zijn buit. Het kluitje bleek, volgens zijn beschrijving, 'dichte toe hoepe gewrocht, ummetrent een muscate groet, unde was kortt kruis haer, gelick off dat van ein doot lichaam uuth der aerde gekomen waer'. Die ochtend waren ook de organist en de schoolmeester aanwezig en de laatste had direkt al een vermoeden: 'Wat mach doch de bape mit dit haer in sin tassche ofte budell hebben gedaen? Voerwaer ick en gelove die bape nicht voele guedes toe, wante ick hebbe wall gehoert, dat tovenaers sulck guet besigen'²⁵.

Kort daarna raakte de zaak Bousema in een stroomversnelling. Hij werd gearresteerd door de redger van Uitwierde, Haro Wijnken, en de commissaris²⁶ verbood hem nog langer kerkdiensten te houden. Tegen beide maatregelen ging Bousema echter in beroep, en met succes. De bisschop van Münster stond hem weer toe diensten te houden en Wijnken moest hem op last van een mandaat van de Hoofdmannenkamer

²⁴ Een geconstitueerd redger nam het ambt namens de eigenaar van het redgerrecht waar. Uniko Ripperda bezat de staande rechtstoelen van Holwierde, Uitwierde en Wijtwerd. Zie over hem, de familie Ripperda en Haro Wijnken: R.P. Cleveringa Pzn, *Ontwikkelingslijnen van het rechtsbestel der stad Appingedam, in het bijzonder vóór de 18de eeuw* (Groningen 1927) 131-133, 202. W.J. Formsma; R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander Borgen en Steenhuizen* (Assen, 1973) 107, 322, 424.

²⁵ bape = pastoor, besigen = gebruiken.

²⁶ De commissaris van de plaatsvervanger van de officiaal. De officiaal was een functionaris die namens de bisschop belast was met de rechtspraak over geestelijken en met pastoorbenoeringen.

vrijlaten. Opnieuw greep de kamer in ten gunste van een verdachte van toverij. In maart 1558 schreef Bousema een uitvoerige brief aan de Hoofdmannenkamer over de achtergronden van zijn vervolging. Hieruit blijkt dat er veel meer speelde dan toverij en dat er sprake was van een reeks conflicten tussen de pastoor aan de ene kant en Wijnken, Ripperda, kerkvoogden en collatoren aan de andere kant. Volgens Bousema wilden zijn tegenstanders hem van zijn kerk beroven. 'Se handelen bij mij', aldus Bousema, 'als de apostelen ende joeden bij Christus unsen Heren in sijn lijden'.

Intussen was niet iedereen even blij met de terugkeer in vrijheid van de pastoor. Uit een instrument van een notaris uit Appingedam (6 maart 1558) blijkt dat de kerkvoogden, eigenerfden en de 'ghanse ghe-meente ende inghesetenen' Bousema niet als pastoor wensten, zolang hij zich voor de rechtbank nog niet had verdedigd tegen de beschuldiging van toverij. Ook Wijnken zat niet stil. In de week voor pasen 1558 eiste hij een rechte dag voor de commissaris en vroeg hij de Hoofdmannenkamer om het mandaat van Bousema op te schorten. Hij wilde voorkomen dat de pastoor met pasen zijn 'geborende denst' in de kerk zou houden. Beide pogingen mislukten echter. Bousema bleef in zijn kerk en volgens hem waren er tachtig inwoners aanwezig bij de paascommunie. Dit ondanks, opnieuw volgens Bousema, intimidaties en dreigementen van Wijnken, onder andere door het 'voer de kerkedoer staen roepen onder preeken ende bespotten de in der kerke gaen'.

In dezelfde periode werden op verzoek van Wijnken en de kerkvoogden twee getuigenverklaringen opgesteld over zijn toverij – één over het kluitje haar, een ander over melktoverij. Ook Ripperda, de eigenaar van het redgerrecht, maakte in mei bezwaar tegen de vrijlating van de pastoor.

Wat er daarna is gebeurd is onduidelijk. Vermoedelijk is de zaak gaan slepen. In augustus 1558 was de zaak nog steeds aanhangig bij de geestelijke en de wereldlijke rechter. In 1559 en 1560 kwam hij ter sprake tijdens de dienstreizen van de officiaal uit Münster. In het laatste jaar werd Bousema door de officiaal verplicht zich met een aantal priesters te purgeren. Eerder dat jaar was er een nieuwe getuigenverklaring tegen de pastoor opgesteld, dit keer omdat hij had gezegd dat alle priesters en pastoors het vermogen hadden om te kunnen toveren²⁷. In het najaar van 1560 werd Bousema voor de tweede keer gearresteerd door Wijnken, maar opnieuw greep de Hoofdmannenkamer in ten gunste van de pastoor. In 1561 wezen twee commissarissen nog een nader vonnis in de zaak, maar de inhoud is onbekend. Hoe het met Bousema is afgelopen, is dus niet bekend. Zijn grote tegenstander, de redger Wijnken, overleed in 1563 en werd in de omstreken Uitwierder kerk begraven.

²⁷ Staatsarchiv Münster, Urkunde nr. 3459 (18-3-1560); M.L.A. 8 nr. 11c, fol. 27-28 en M.L.A. 8 nr. 11d, fol. 81, 128 en 136-137.

Hierboven bleek dat Bousema op verschillende manieren met toverij in verband werd gebracht: tijdens een ruzie, in een 'bekentenis' van een tovenaarse in Appingedam en in de verdenking van een schoolmeester. Tijdens het hoogtepunt van de strijd rond de pastoor werd er echter nog een getuigenverklaring over zijn toverij opgesteld. Dit keer over een malficium. Op zaterdag voor pasen 1558 getuigden Popke en Anna Remkens hoe ze twee of drie jaar geleden slachtoffer waren geworden van melktoverij. Het was begonnen toen Bousema, die grond pachtte naast die van Remkens, zijn paarden op grasland van de laatste liet grazen. Remkens had hem verzocht zijn paarden weg te halen, maar Bousema had ze laten lopen. Remkens verwijderde de dieren daarop zelf, maar toen was Bousema naar hem toegekomen, 'kivende', en had hem toegevoegd: 'ick sall dij een sticke steken, de dij niet sachte sall doen'. Na de lakonieke reactie van Remkens – 'he solde sijn beeste doen, wat he konde' – had hij de daad bij het woord gevoegd door uit alle sloten op het land van Remkens water te drinken en zelfs de gier van de mestkuil te proeven. De dag na het incident en het vreemde gedrag van de pastoor mislukten de kazen van Anna Remkens en dat bleef zo gedurende een periode van zes of zeven weken. Ook de kinderen van Remkens die melk hadden gedronken waren ziek geworden.

De volgorde van de gebeurtenissen in het verhaal van Remkens is vrij goed vergelijkbaar met de resultaten van Thomas en Macfarlane. Volgens hen ontstonden de beschuldigingen van toverij in Engeland naar aanleiding van spanningen en ruzies binnen de dorpen. Het ging om niet verleende burenhulp: de tovenaarse werd het gebruik van werktuigen of grond, of een lening geweigerd, hij of zij uitte daarop een bedreiging, waarna de nalatige buur door een ongeluk werd getroffen. De toverij was traditioneel en niet demonologisch²⁸. Dezelfde elementen komen terug in de getuigenverklaring van Remkens: Bousema werd het gebruik van grasland geweigerd, daarop volgden de bedreiging van Bousema en de melktoverij.

Het conflict met Remkens, het vreemde kluitje haar en zijn verklaring dat alle priesters konden toveren, hebben Bousema ongetwijfeld een reputatie van tovenaarse bezorgd. Als hij tenminste zo'n reputatie nog niet had. Remkens verklaarde dat hij 'in sin levendage geen guet van heer Rumbaert [Bousema] gehoert' had. Ook de koster Holtman verklaarde in 1558: 'soe lange ick hem gekandt hebbe, heeft he een quaet geruchte, ofte een quath voermoeden van voele menschen gehadt, glick stratemer unde moelenmer optlick is'. Een dergelijke reputatie zou de reden geweest kunnen zijn dat hij in een ruzie voor tovenaarse werd gescholden en dat hij in Appingedam werd 'besecht'. Ook hierboven is al gebleken dat personen met een 'quade suspitie' snel werden verdacht.

²⁸ K. Thomas, *Religion and the decline of magic* (London, 1971); A. Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England* (Londen, 1970).

Toch was er nog meer aan de hand. Remkens wachtte twee of drie jaar voordat hij een getuigenverklaring over het voorval aflegde. Waarom? Blijkbaar heeft iemand er voor gezorgd dat in 1558 alle onvrede over de pastoor en de verdenkingen tegen hem werden gemobiliseerd, dat er getuigenverklaringen werden opgesteld en dat hij werd gearresteerd. Een onderzoekje naar de aanklagers en tegenstanders van de pastoor kan hier duidelijkheid verschaffen.

In tabel 2 staan de tegenstanders van Bousema. Dat zijn de personen die door hem werden aangewezen als zijn 'benijders', de 'adherenten' van Wijnken en degenen die 'tornich ende boese' op hem waren. Een aantal van hen heeft Bousema van toverij beschuldigd. In de tabel is verder een aantal personen vermeld, die niet door Bousema werden genoemd, maar die hem wel van toverij beschuldigden. De belangrijkste figuren in deze lijst zijn: Wijnken, de kerkvoogden Grael en Michiels, en Ripperda.

Wijnken, de redger van Uitwierde, dreigde Bousema te vervolgen 'wal soldet hem sijn halve goet kosten'. Hij oefende druk uit op de bevolking van Uitwierde om partij te kiezen tegen de pastoor. Ook twee van de drie kerkvoogden van Uitwierde waren volgens Bousema tegen hem door toedoen van de redger. Wijnken functioneerde al vrij lang als geconstitueerd redger namens Uniko Ripperda. Al in 1545, dus 12 jaar voordat de zaak Bousema begon te spelen, trad hij als zodanig op in Uitwierde, Holwierde en Wijtwerd. Verder heeft hij nog als redger gewerkt in Appingedam, vermoedelijk eveneens vanwege een Ripperda²⁹.

Jonker Uniko Ripperda bleef in de zaak Bousema wat op de achtergrond. Belangrijk was hij echter wel. Hij bezat het redgerrecht en was de voornaamste collator van de Uitwierder kerk. Ripperda had dus ooit Bousema als pastoor voorgedragen en de kerkvoogden benoemd. Bovendien hield hij toezicht op het beheer van de kerkgoederen. Met dit laatste had hij een goedkoop middel tot gunstverlening in handen. Formeel was het verpachten van kerkeland wel een zaak van kerkvoogden en pastoor, maar ze werden wel geacht alleen meiers toe te laten die de jonker welgevallig waren³⁰. Vermoedelijk heeft echter Ripperda in Uitwierde zelf niet zo veel geregeld, maar dit overgelaten aan Wijnken. Ripperda woonde in Overijssel en alles wijst er op dat Wijnken als zijn plaatsvervanger – ook in kerkzaken – optrad.

Tussen Bousema en zijn tegenstanders speelden, afgezien van de beschuldigingen van toverij, drie soorten conflicten: grondgebruik, het beleid van de kerkvoogden en godsdienst.

²⁹ Cleveringa, *Ontwikkelingslijnen*, 133, 202.

³⁰ Hartgerink-Koomans, *Geslacht Ewsum*, 33.

Tabel 2. Tegenstanders en/of beschuldigers van Bousema. De namen van de personen die hebben gescholden met 'tovenaar' of die Bousema hebben beschuldigd of verdacht van toverij, zijn gecursiveerd.

naam	sociale positie	relatie met anderen	aard van het conflict
<i>Herman Abbringe</i>	– stadssyndicus		
<i>Popke Alens</i>			– grondgebruik
<i>Doke Eenkens</i>	– meier		– grondgebruik
<i>Jacob Grael</i>	– kerkvoogd – pachter kerkeland	– schoonvader Johan Michiels – benoemd door Uniko Ripperda	– beleid kerkvoogdij
<i>Oltger Holtman</i>	– koster		– diefstal kluitje haar en muskaat
<i>Joannes</i>	– schoolmeester		– godsdienst?
Johan Michiels	– kerkvoogd	– schoonzoon Jacob Grael – benoemd door Uniko Ripperda	– beleid kerkvoogdij
Gerardus Moersze	– redger te Farmsum en Appingedam	– geconstitueerd redger namens familie Ripperda	
Popke to Solwerd	– eigenerfde – collator		– grondgebruik
<i>Popke en Anna Remkens</i>			– grondgebruik
<i>Uniko Ripperda</i>	– eigenaar redgerrecht – voornaamste collator – drost van Salland	– opdrachtgever van Haro Wijnken	– grondgebruik – beleid kerkvoogdij
Hero Wilikens		– zwager Haro Wijnken	– grondgebruik – godsdienst
<i>Haro Wijnken</i>	– eigenerfde – redger	– geconstitueerd redger namens Uniko Ripperda – zwager Hero Wilikens	– grondgebruik – godsdienst
?	– wedman (= deurwaarder-politieman)	– wedman van Haro Wijnken	– beleid kerkvoogdij

Met zeven personen had de pastoor een conflict over het gebruik van grond, waarbij het niet altijd even duidelijk is of het om zijn beneficie ging, of om het kerkeland. Het verpachten van het laatste was, zoals net is opgemerkt, de taak van de kerkvoogden en de pastoor.

Het belangrijkste conflict in dit verband was ongetwijfeld dat met Wijnken over een leen dat de redger al tien jaar in gebruik had. Volgens Bousema had hij als beneficiant recht op een deel van de opbrengst van dit leen, maar ondanks dat Wijnken er 500 ridders inkomen van had genoten, had hij 'daer neet een stuver van gheboert'. Bousema was hierover, gesteund door enkele collatoren, met Wijnken in een rechtszaak verwickeld en dit was volgens hem de reden dat hij werd vervolgd. Hij had namelijk bijna de rechtszaak gewonnen toen hij werd gearresteerd wegens toverij. Ripperda steunde zijn redger in dit conflict en beiden hadden Bousema 'um des leens wille' al lang willen zien verdwijnen. De kerkvoogden durfden volgens de pastoor in deze zaak niets tegen Wijnken te ondernemen. Eén van de voogden, Johan Michiels, had hierover wel eens wat tegen Wijnken gezegd, maar was toen zo onder de indruk gekomen van het 'puchen' van Wijnken en zijn zoon, dat hij hem 'up de kneen' en met de 'hoet in de hant' direct weer om vergiffenis had gevraagd. De ruzie met de kerkvoogden in 1557, waarbij één van hen Bousema toen een tovenaer had genoemd, was naar aanleiding van deze kwestie. Bousema had hen gezegd: 'y doeren mester Haren [Wijnken] ja neet een woert teghens seggen'. Daarop had kerkvoogd Jacob Grael hem voor een tovenaer uitgemaakt.

Naast Wijnken had nog een aantal personen een conflict met de pastoor over grondgebruik. Popke Alens en zijn zoon hadden ruzie met Bousema over 'landen de se unrechtljck lange beseten hebben'. Doke Eenkens, een meier van Bousema, wilde zijn schuld en pacht niet betalen. Bousema had Popke uit Solwerd bij rechterlijk vonnis een weg, paden en bruggetjes afhandig gemaakt. Hero Wilikens had ten onrechte kerkeland afgegraven. Popke en Anna Remkens hadden ruzie met de pastoor over zijn paarden.

Het conflict over het beleid van de kerkvoogden hangt voor een deel samen met het voorgaande. De ruzies over het grondgebruik hadden mede betrekking op kerkeland en de voogden Grael en Michiels durfden daarbij geen partij te kiezen voor de pastoor. Eén van de redenen was volgens Bousema, dat Grael zelf twaalf grazen van de kerk in pacht had en dat zou hij, samen met zijn functie als voogd, wel eens kwijt kunnen raken in een conflict met Wijnken of Ripperda. Grael zou echter ook bij andere zaken teveel zijn eigen belang voorop gesteld hebben. Volgens Bousema had hij grond voor de helft van de prijs kunnen kopen in ruil voor het verpachten van kerkeland. Bousema was het er ook niet mee eens dat de voogden rijke eigeners een lagere pacht berekenden dan 'ander schamel meyers de een hues vol kynder hadden'. Verder protesteerde hij tegen de verhuur van drie grazen kerkeland aan

een wedman van Wijnken, die bekend stond als een 'mordenar, lant deeff, loegener ende schelm'. Een ander punt van kritiek was dat de voogden familie waren: Grael was de schoonvader van Michiels. Tenslotte verdacht Bousema de voogden er van op paasavond 1558 kerkgeld te hebben gestolen. Het conflict tussen hem en de voogden was toen al zo hoog opgelopen, dat de voogden al eerder een rekendag hadden gehouden in afwezigheid van de pastoor.

Het is niet onwaarschijnlijk dat ook religie een conflictpunt was tussen Bousema en zijn tegenstanders. Hij was immers een pastoor en Uniko Ripperda schijnt Lutherse sympathieën te hebben gehad³¹. In zijn verklaringen klaagde Bousema voortdurend over de geringe vroomheid van enkele inwoners van Uitwierde. Met name Wijnken moest het ontgelden, onder andere omdat hij 'laet arbeyden in unse karspel up sondaghen'. Bousema: 'ende derwijle ick sijn pastoer sijn, so vermaen ick hem sumtijts, daerum mach hie my nyet lijdén'. Het is echter de vraag of Bousema zelf wel zo recht in de leer was. Hij hield zich niet aan het celibaat, hield er opmerkelijke ideeën op na over toverij en in Münster stond hij bekend als een 'oproerige verachter van alle geestelijke rechtspraak'³². Wellicht waren zijn klachten over de geringe godsvrucht van zijn tegenstanders eerder bedoeld om hen zwart te maken.

Interessant is overigens dat grondgebruik en de pachtprijs zo'n belangrijke plaats innamen in de conflicten. Ook in het eerste deel van dit artikel is al gewezen op de spanningen tussen eigenerfden en meiers bij de vaststelling van huurprijzen. Bousema lijkt de kant van de meiers te hebben gekozen — althans dat werd gesuggereerd door Wijnken. De redger liet er echter geen twijfel over bestaan wiens belang het zwaarst woog: dat van de eigenerfden — 'want als de meiers vertrecken, vervaeren oft anders verstarven, so blift onse groene arve nochtans evenwall ende steetz daer liggen ende wij ofte onse arfgenamen eghenarveden na als voere'³³.

De beschuldigingen en verdenkingen van toverij aan het adres van Bousema vonden dus wel in een heel specifieke context plaats. In Uitwierde speelde een aantal conflicten die zich rond de kerk concentreerden. Inzet waren het beneficium en het beheer van de kerkgoederen. Enkele van deze conflicten waren aanleiding tot beschuldigingen en schelden met 'toevenaer'. Voor de tegenstanders van Bousema was dit een middel om hun onvrede over de pastoor — in hun ogen kennelijk een tovenaer — te uiten.

³¹ M. ten Broek, 'Drie borgen bij Appingedam (Garreweer, Dijkhuizen en Wijtwerd)', *Groningsche Volksalmanak*, (1936) 55-56.

³² Staatsarchiv Münster, M.L.A. 8 nr. 11d, fol. 43 (citaat is vertaling vanuit het Latijn).

³³ groene arve = eigendom van grond.

In de vervolging van Bousema zat een element van sociale controle. Hierboven is al opgemerkt dat rechtspraak door de hoofdelingen gebruikt kon worden om hun macht te vergroten, en een dergelijke ondertoon is ook aanwezig bij de zaak Bousema. Een centrale rol in de vervolging en het mobiliseren van de verdenkingen speelde de redger, die zelf aanzienlijke belangen in de kerk had en de hoofdeling vertegenwoordigde. Het optreden van de pastoor had in het verleden vaak met de belangen van de redger en de hoofdeling gebotst, en zijn vervolging kan worden opgevat als een manier om een lastige pastoor weg te werken. Volgens Bousema was dit de achtergrond van zijn vervolging; volgens de redger ging het om de vervolging van een tovenaars. Beide interpretaties van de zaak Bousema hoeven elkaar natuurlijk niet uit te sluiten: de redger kan, net als andere Uitwierdenaren, in de lastige pastoor een tovenaars hebben gezien.

3. De vervolgingen in Westerwolde, 1597

Het tweede proces waar we nader op ingaan betreft de serie vervolgingen van tovenaarsen, die zich in 1597 in Westerwolde voordeed. Hoewel dit gebied destijds niet tot het gewest van Stad en Lande behoorde, dient niettemin aandacht te worden besteed aan deze vervolgingen, aangezien in een later stadium, toen het ging om de vraag of de vervolgingen wel op de juiste gronden waren ingesteld, de Hoofdmannenkamer in deze kwestie werd betrokken. Eén van de beklagden, Hemme Alrix, wendde zich namelijk naderhand tot de Hoofdmannenkamer om alsnog van alle blaam te worden gezuiverd en om de haar door de drost van Wedde opgelegde boete van 153 rijksdaalders terug te vorderen. Daarnaast werd door haar man, Aldrick Lijpkens, een smartegeld van 6000 rijksdaalders geëist. Onze kennis van de gang van zaken rondom de Westerwoldse processen van 1597 is gebaseerd op het door hen ingestelde beroep op de Hoofdmannenkamer³⁴.

De Hoofdmannenkamer oordeelde echter dat zij niet bevoegd was om in deze zaak een uitspraak te doen en verwees beide klagers naar de Staten-Generaal, die als hoogste instantie – Westerwolde was in deze periode immers een generaliteitsland – hierover diende te beslissen. De zaak werd in handen gegeven van vier door de Staten-Generaal aangestelde rechters, te weten Rembertus Ulenburch en Doco Wiarda uit het Friese Hof en Pieter Cornelis en Philips Meckema uit het gewest van Stad en Lande. Dit proces sleepte zich voort tot 1601, toen uiteindelijk de eis niet werd gehonoreerd en Aldrick Lijpkens werd veroordeeld tot het betalen van de proceskosten³⁵.

³⁴ RA Groningen, archief Hoge Justitiekamer 2276. De processen van 1597 ontbreken in de rekeningen van de drost – de bron die voor de Westerwoldse processen van 1587 en 1589 is gebruikt.

³⁵ N. Japikse, ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609* ('s-Gravenhage, 1922) 657-658.

De feitelijke gebeurtenissen rondom het proces werden zoals reeds gezegd indirect beschreven, namelijk in het verbaal van het aanvankelijk bij de Hoofdmannenkamer aanhangig gemaakte rehabilitatieproces.

Aanleiding tot de vervolgingen vormde de dood, in 1596, van het dochttertje van de in Blijham wonende hervormde predikant Ludolphus Antonius. Na een dertien weken durende ziekte bezweek het kind, waarna men ene Alke Engels ervan verdacht haar een vergiftigde appel te hebben gegeven. Deze verdenking viel bij Ludolphus in vruchtbare aarde, aangezien hij reeds in 1587 een rol had gespeeld in de vervolging en de terechtstelling van tovenaarsen in Westerwolde. Op grond van deze beschuldiging werden Alke en haar zuster, Bertien Thijes, gevangen gezet in opdracht van de drost van Wedde, Jacob Entens. Bertien Thijes pleegde voor zij kon worden verhoord zelfmoord³⁶, maar Alke 'besegde' Hemme Alrix, waarop zij vier dagen na haar gevangenneming samen met Johanna Lubberts, die gelijktijdig met haar wegens toverij gevangen was gezet, op de brandstapel terecht werd gesteld³⁷. Er werd een inquisitoire procedure gevolgd.

Ook Hemme werd gefolterd en haar werd gevraagd of Dode Tjarcx, richter in het Oldambt, en Tede Dolens, een boerin uit Bellingwolde, tovenaars waren, hetgeen zij echter bleef ontkennen. Wel bekende zij op het land van haar man te hebben gedanst, koeien te hebben vergiftigd en ontucht met de duivel te hebben gepleegd. De duivel was tot haar gekomen in de gedaante van een man, genaamd Peter en hij was 'van een colde natuur'³⁸. Uiteindelijk werd Hemme vrijgelaten, echter niet eerder dan nadat haar man de eerder genoemde 153 rijksdaalders aan de drost had betaald.

Een nadere beschouwing van de achtergronden van deze vervolgingen brengt een aspect aan het licht dat nog niet eerder zo duidelijk naar voren is gekomen, namelijk de geldzucht van de vervolgers. Zowel de Hoofdmannenkamer als Aldrick Lijpkens zagen dit als een buitensporigheid. In het later gevoerde rehabilitatieproces komen wij verschillende passages tegen die dit bevestigen. Niet eerder had geldzucht als motief zo'n grote rol gespeeld. Zo beschikken wij voor het jaar 1589 over het bewijs dat de kosten van de vervolgingen niet opwogen tegen de inkomsten (van familie)³⁹. Entens en Ten Veenhuys eisten aanvankelijk zelfs 1000 gulden voor de vrijlating van Hemme Alrix⁴⁰.

³⁶ Feith, 'Geschiedenis', 53.

³⁷ RA Groningen, archief Hoge Justitiekamer 2276.

³⁸ Feith, 'Geschiedenis', 55.

³⁹ De uitgaven bedroegen in 1589 449 Karolusgulden, de inkomsten 422 Karolusgulden. De gemiddelde kosten per verbrande tovenaarsen tijdens de Westerwoldse processen van 1587 en 1589: 32 Karolusgulden.

⁴⁰ RA Groningen archief Hoge Justitiekamer 2276.

De handelwijze van de vervolgers vond in de ogen van de Hoofdmannenkamer geen genade en werd gezien als een ernstig vergrijp tegen het Westerwoldse landrecht. Over de eis van Entens en Ten Veenhuys zeiden zij:

‘welchen eysch in gelijcken saecken noeyt eenich sovvereyn ofte landtheer heeft gedaen, geswijgende dat een primaet officier, als den drossart is, hem zulcke autoriteyt zoude aenmatigen, aengesien 't zelfde is streckende tegens den claren text van sijne hebbende ende beëdedigde commissie'⁴¹.

De strekking is duidelijk: dit soort vormen van machtsmisbruik kon niet worden getolereerd. De Staten-Generaal beslisten in 1601 uiteindelijk anders. Zij gaven er de voorkeur aan om de Westerwoldse magistraten de hand boven het hoofd te houden, daarmee de Groningers impliciet duidelijk makend dat Westerwolde niet tot hun jurisdictie behoorde.

4. *Conclusie*

De processen die in de zestiende eeuw in Groningen werden gevoerd zijn het beste te karakteriseren als kleine panieksituaties, die niet beperkt bleven tot één dorp, maar zich als een olievlek over het platteland verspreidden. Ze duurden nooit langer dan een paar maanden en het aantal terechtstellingen bleef binnen grenzen. Met tussenpozen van enkele jaren werd de cyclus herhaald.

De vraag om vervolging van toverij kon van onderop komen, maar ook de lokale rechter kon het initiatief nemen en ambtshalve tot arrestatie en onderzoek overgaan. Het laatste was, in combinatie met een demonologische voorstelling van toverij en het martelen van de verdachten, doorslaggevend in het ontstaan van het sneeuwbaaleffect. Het idee van een duivelssecte was de drijfveer van de rechters en het idee werd voor hen bevestigd door het onder tortuur verkregen bewijsmateriaal. Vaak speelde het initiatief van de rechter wel in op verdenkingen, ruzies en onvrede in de dorpen. Binnen deze dorpen werd toverij op verschillende manieren gebruikt. Het verschijnsel verklaarde ‘wonderlijke dinghen’, tegenslagen en succes; toverij werd er ook gebruikt om conflicten te interpreteren. Toverij was hier eerder traditioneel dan demonologisch.

De lokale rechters speelden een sleutelrol in de vervolging: zij beslisten in hoeverre een vraag om vervolging gehonoreerd diende te worden, of ze namen zelf initiatieven. Het is moeilijk, de mate van oprechtheid van de rechters te bepalen. Afgaande op het handschrift van Jensema lijkt de angst voor een duivelssecte wel oprecht. Voor het

⁴¹ *Ibidem.*

laatste proces in Westerwolde is dat vermoedelijk iets minder het geval. Dit bewuste machtsmisbruik kon echter alleen plaatsvinden in een context waarin niet werd getwijfeld aan demonologische toverij.

Tegenwerking kwam van de Hoofdmannenkamer. Deze instantie greep in de zestiende eeuw herhaaldelijk in, ten gunste van de verdachten. Kennelijk hield de kamer er andere opvattingen op na dan de lokale rechters over wat toverij is, en hoe dit delict vervolgd dient te worden. Over de toverij-opvattingen van de Hoofdmannenkamer is niets bekend, maar in ieder geval schijnt de kamer te hebben getwijfeld aan de procedure die door de plaatselijke rechters werd toegepast. De kamer vond de bekentenis van een veroordeelde tovenaar(se) niet voldoende grond voor verder inquisitoir onderzoek. Vermoedelijk is die opvatting, al dan niet vrijwillig, uiteindelijk overgenomen door de plaatselijke rechters. In de eerste helft van de zeventiende eeuw schijnt er geen inquisitoire procedure meer te zijn toegepast⁴², en met het verdwijnen van de procedure verdwenen ook de doodstraffen wegens toverij. Nadat eind zeventiende eeuw de procedure weer was ingevoerd, was opnieuw één van de voorwaarden voor een massaal proces aanwezig. Een dergelijk proces vond toen ook plaats, dit keer niet met tovenaars(en), maar met sodomieten. In 1731 werden er te Faan 22 terechtgesteld.

De verschillende houding van de Hoofdmannen en de lokale rechters in de zestiende eeuw ten aanzien van de procedure, heeft waarschijnlijk te maken met het verschillende karakter van beide rechterlijke niveau's. De rechtspraak in de Ommelanden was in handen van een groot aantal onafhankelijke rechters, die hun bevoegdheid aan hun grondbezit ontleenden. De aanzienlijksten onder die grondbezitters, de hoofdelingen, oefenden dan ook invloed uit op de rechtspraak. De Hoofdmannenkamer was daarentegen een bestuursorgaan dat de Stad en de centrale regering vertegenwoordigde. De functie van rechtspraak als sociale controle kan dus voor beide instellingen anders hebben gewerkt. Voor de hoofdelingen was de rechtspraak één van hun machtsbronnen en een middel om hun gezag over de inwoners in hun gebied te vergroten. De rechtspraak van de Hoofdmannenkamer werd gebruikt om de invloed van de Stad en de centrale regering te vergroten, ten koste van de hoofdelingen. Beide divergerende functies kunnen hebben geleid tot twee afzonderlijke opvattingen over wat misdad is, wat vervolgd moet worden en op welke manier. Dit is een hypothese die eigenlijk getoetst zou moeten worden aan de hand van de hele criminaliteit en niet alleen aan de hand van de vervolging van toverij. Maar zoals al is opgemerkt, hebben de lokale rechters voor de zestiende eeuw geen archieven nagelaten.

Een aanwijzing echter dat het thema hoofdeling versus een centraal bestuursorgaan erg belangrijk is voor de studie van de vervolging van

⁴² Frima, *Strafproces*, 136-138, 342-344.

toverij, is de geografische spreiding van de terechtstellingen. Hierboven zijn de verschillende regio's binnen Groningen al met elkaar vergeleken. In de gebieden waar de macht van de Hoofdmannenkamer en de Stad minder sterk was (de Ommelanden en Westerwolde) vonden de meeste executies plaats. Ook bij een vergelijking met de overige Friese gebieden blijkt echter het belang van de mate van centralisatie. In Friesland was in de zestiende eeuw sprake van een relatief sterk centraal gezag en werden de lokale rechters aangewezen door een centraal bestuursorgaan. De macht van de hoofdelingen was hier behoorlijk ingekrompen en ze hadden geen invloed meer in de rechtspraak. In Oost-Friesland was daarentegen de rechtspraak geheel in handen gekomen van de hoofdelingen. In het eerste gebied vonden geen terechtstellingen wegens toverij plaats, in het laatste wel⁴³. Naast centralisatie zijn hier natuurlijk ook de toverij-opvattingen van de betrokken rechters in het geding: de hoofdelingen in Oost-Friesland waren niet alleen in staat, maar ook bereid toverij te vervolgen.

In dit artikel is voornamelijk gelet op de toverij-opvattingen, de rechterlijke organisatie (beroepsmogelijkheden, centralisatie), de rechterlijke procedures, de relatie beschuldigde-beschuldigder-rechter en conflictsituaties. Met deze variabelen is een in hoofdzaak statisch beeld geschetst van de vervolging van toverij in de periode 1547-1597. Verder onderzoek zal nodig zijn om na te gaan in hoeverre dezelfde variabelen ook het meer dynamische beeld kunnen verklaren: het niet voorkomen van doodstraffen wegens toverij voor 1547 en na 1597 en de sterk schommelende frekwentie van de terechtstellingen in de onderzochte periode. Twee veranderingen in genoemde variabelen zijn al aangestipt. Zo ontstonden in de eerste helft van de zestiende eeuw conflicten tussen meiers en eigenerfden naar aanleiding van de stijging van de grondprijzen, en in het begin van de zeventiende eeuw verdween de inquisitoire procedure. Wellicht kunnen dergelijke veranderingen inzicht geven in het ontstaan en verdwijnen van de vervolging van toverij.

Groningen, oktober 1984

⁴³ Volgens P. Gerbenzon, *Opmerkingen*, zijn er voor Friesland geen doodstraffen wegens toverij bekend. Zie voor de processen in Oost-Friesland: Borchling, 'Ein Hausbuch' en G. Schormann, *Hexenprozesse in Nordwestdeutschland* (Hildesheim, 1977) 77-78. In Oost-Friesland vonden 43 terechtstellingen plaats in de periode 1543-1592.

Summary

Witch persecution in Groningen, 1547-1597

In the province of Groningen (population 75.000), 57 persons were executed for witchcraft between 1547 and 1597. All of these executions took place in the countryside, especially in areas where the political and judicial authority of the city of Groningen was limited. Four peak years stand out: 1547, 1562, 1587 and 1589, with 22, 5, 8, and 9 executions respectively. The considerable independence of local judges, their belief in a Satanic sect, and the inquisitorial procedure are, taken together, the factors that best explain the prosecution of witches.

Two cases are considered in detail. One concerns the prosecution of a parish priest who became entangled in a web of suspicion and was accused of witchcraft during a series of conflicts with fellow villagers. The other concerns a witch hunt which resulted from the abuse of power by local magistrates.